

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ENANTİSEMİYA HADİSƏSİ VƏ ANTONİMLİK

Giriş. Enantiosemiya, bir sözdə əks mənaların birgə yaşaması fenomeni bir çox dillərdə təqdim olunur və onun yayılması hər hansı bir dilin ana dilində danışan üçün ümumi olan bəzi psixoloji xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilir. Enantiosemiya təkcə dillərarası deyil, həm də səviyyələrarası xarakter daşıyır: dilin müxtəlif vahidlərində rast gəlinir, təxminən eyni tiplərə, nitqdə kontekstual həyata keçirilməsinin eyni xüsusiyyətlərinə malikdir. Lüğətlərdə qeyd olunmayan aderent enantiosemiya fenomeni ümumiyyətlə hər yerdə müşahidə olunur və danışanın kommunikativ niyyətlərinə uyğun olaraq fəal şəkildə istifadə olunur. Bu, insanı integral enantonimlərin mənşəyi və dildəki məhsuldarlığı haqqında düşünməyə vadar edir.

Leksik yolla əmələ gələn sözlərin müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rolunu vardır (6, s. 62).

Misallara diqqət yetirək:

Buyurmaq. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi rolunu oynayan eyni səs tərkibinə malik *buyurmaq* feili izahlı lüğətdə verilən: *əmr etmək, hökm etmək* və bunun əksinə: *söyləmək, demək, təklif etmək* mənaları ilə əksmənalılıq yaradır. Feilin ifadə etdiyi əks mənalar və bu mənalara dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. *Əmr etmək, hökm etmək.* [Şah] bir dəqiqədən sonra başını qaldıraraq Mirzə Sədrəddinə *buyurdu* ki: -Xub, mürəxxəssən, get (1, s. 367). [İvan bəy:] Səsinə kəs, *buyuraram* başına yüz tatarı vururlar (1, s. 367). Bəli, sizin “qulunuz” salam deyir uzaqdan, *Buyurun*, cavab verin, nə fayda var susmaqdan? (2, s. 39). *Buyur!* Misri qılınc deyərlər buna, Sadiq yaşamışdır, ana yurduna (2, s. 124).

2. *Söyləmək, demək, təklif etmək (hərmət və nəzakət ibarəsi olub, bəzən zarafat, yaxud kinayə və istehza üçün deyilir).* Nə *buyurursunuz?*- [Pirverdi bəy:] Bir sözü ki, böyüklerim mənə *buyurublar*, mən gərək ona əməl eləyəm (1, s. 367). [Səftərqulu:] Ağlım yoxdur, ağı hardan tapım, *buyur*, görək (1, s. 367). [Kazım ağa:] Yoldaş özü *buyurdu* ki, dur get evə, qonaqlar gələcək, hazırlıq gördür (1, s. 367). [İlyasov:] Əyləş, Kazım dayı! Ümumi sözü deməyə nə var: *buyur* gəlsin, eşidirəm (1, s. 367).

Keçmək. Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan eyni fonetik tərkibə malik *keçmək* feilinin: *yaşadığı, olduğu yeri dəyişmək, öz yerini dəyişmək* və *müəyyən müddət bir yerdə olmaq, qalmaq* mənaları sözdaxili antonimlik yaradır. Feilin əks mənalarına və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. *Yaşadığı, olduğu yeri dəyişmək, öz yerini dəyişmək.* [Çopo:] Yaşayış şəraiti fənallaşdığı üçün Cəməsb ailəsini və əqrabalarını götürərək Aran ölkəsinə *keçir* (2, s. 655). Nəbi... Naxçıvan səmtində olan Keçili yaylağına *keçir* (2, s. 655).

2. *Müəyyən müddət bir yerdə olmaq, qalmaq.* Dabbağ qərribə bir adam idi. Onun qırx illik ömrünün yarısı məhbəslərdə və sürgünlərdə *keçmişdi* (2, s. 655).

Qırpmmaq. Dilimizin lüğət tərkibini eyni səs tərkibinə malik əks mənəli sözlər hesabına zənginləşdirən *qırpmmaq* feilinin: *tez-tez yumub-açmaq, örtüb-açmaq* və birinci mənaya zidd: *gözlərini zilləyib baxmaq, gözünü çəkməmək* əks mənaları var. Feilin ifadə etdiyi əks mənalar və bu mənalar ilə bağlı nümunələr aşağıdakılardır:

1. *Tez-tez yumub-açmaq, örtüb-açmaq (gözü, kipriyi).* Musa kişi dərinlərə getmiş, təkcə giləsi işlədyan gözlərini *qırpırdı* (3, s. 146).

2. *Gözlərini zilləyib baxmaq, gözünü çəkməmək.* Zeynəb də Nadirin kəmətinə baxdı, gördükdə sakit oturub gözlərini *qırpmayaraq* otağın bucağında asılmış tüfəngin çaxmağına baxırdı (3, s. 146).

Qoxumaq. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin leksik yolla zənginləşməsində fəal iştirak edən eyni fonetik tərkibə malik *qoxumaq* feili: *müəyyən işi etmək* və bu mənənin əksinə: *pis işi etmək, üfürənlənmək, iylənmək* mənaları ilə sözdaxili əksmənalılıq yaradır. Bu feilin əks mənalarının işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. *Müəyyən işi etmək.* Bu yerlərdə müşkü ənbər *qoxuyur*, Nazlı dilbər gözən yerdir bu yerlər (3, s. 171). Səhərlər Muğan çöllərinin nəfəsi ətir *qoxuyur* (3, s. 171). Sanki miş *qoxuyan* səbə yelidir, Gülün yanağından öpərək gəlir (3, s. 325).

2. *Pis işi etmək, üfürənlənmək, iylənmək.* Havalər istiləşdikcə fabrikin havası xarablaşır, çirkab suları küçələrə çıxır, *qoxuyur*. Bu rütubət və üfürət qoxusu oradan gəlirdi (3, s. 171). Pişiyin ağzı ətə çatmayanda deyər *qoxuyubdu* (2, s. 201). *Qoxudu* dağ-dərə barıtdan, qandan, Kəfənsiz cəsədlə doldu biyaban (3, s. 291).

Qurtarmaq. Qrafik cəhətdən eyni olan *qurtarmaq* feili: *xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq, nicat tapmaq* və *ölmək, keçinmək* əks mənalarına malikdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində feilin əks mənaları və mənalara dair nümunələr aşağıdakı şəkildə verilir:

1. *Xilas olmaq, özünü xilas etmək, qurtulmaq, nicat tapmaq.* İran şahları və başqaları.. düşməndən qaçıb *qurtarmaq* məqsədi ilə bu əcaib ölkəsi olan Qafqaza pənah gətirdilər (3, s. 219).

2. *Ölmək, keçinmək.* Amma anam onların köçməyini eşitcək, *qurtaracaq*, yəqin bil ki, hamam dəqiqə keçinəcək (3, s. 219).

Öyrətmək. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş işlənmə dairəsinə malik olan eyni səs tərkibli *öyrətmək* feilinin izahlı lüğətdə: *bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək* və adətən mənfi mənada işlənen *sövk etmək, təhrik etmək*

⁸ ADU, Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi. jaleilyasova001@gmail.com

kimi enantiosemiya hadisəsi sayılan əks mənaları var. Bu feilin ifadə etdiyi əks mənalara və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. Bilik, sənət, peşə vermək, təlim etmək. [Adil:] [Atam] əlləri salamat olan müharibə əlillərinə xarratlıq öyrədirdi (3, s. 559). Canımın səfası üçün iki cür səvab edibdi, Biri - göstərib səxavət, biri də söz öyrədibdi (2, s. 98). Tutmuş əllərindən bu mühit, bir-bir Onlara həyat və bilik öyrədir (3, s. 155).

2. Sövk etmək, təhrik etmək (adətən mənfi mənada). Pis işlərə öyrətmək (3, s. 559). Bizə meylin əzəlki tək nədən yox; Səni ha sonradan bir öyrədən yox (3, s. 559).

Son. Yazılış, forma və tələffüzçə eyni olan **son** sözünün dilimizə məxsus izahlı lüğətdə iki əks mənası verilir: *bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır və ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış*. Həmin əks mənalar aşağıdakılardır:

1. Bir şeyin qurtaracağı, nəhayəti, axırı; axır. Bayramın Məşədibəygilə qonaq gəldiyi ilk gün *son* gün olmadı (1, s. 135). Əhmədov Əzizi ancaq işin *sonunu* xəbər verən zəng çalınanda buraxdı (4, s. 135). Toxtayın general, *son* nəfəsədək, Biz təslim olunca vuruşaq, gərək (2, s. 367).

2. Ən yeni, ən təzə, yenicə meydana çıxmış. *Son* moda. Elmin *son* nailiyyətləri. *Son* xəbərlər (4, s. 135). Patefonda *son* dəbli bir oyun havası çalınır (4, s. 135). Şeirimiz öz fikir donunu yoxsa, İndi "*son modada*" geyinməlidir? (3, s. 42).

Yaman. Eyni səs kompleksinə malik **yaman** sözünün *pis* və birinci mənənin əksinə: *çox yaxşı, əla* mənaları əksmənalılığın ifadəsinə xidmət edir. Bu sözün sözdaxili antonimlik yaradan əks mənalarına və onlara dair nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis. Qəlbi qan, halı *yaman*, xanəxərab, Göz yaşı içdiyi su, bağıri kəbab (2, s. 55). Saday, paxıllıq etmə! Paxıllıq *çox yaman* sənətdir (2, s. 229). O, utancaq və titrək səslə: "*Yaman* gün görməyəsən, oğlum, inşallah mən də xəcalətimdən çıxaram" - dedi (1, s. 84). Bu dünyada üç şey başa bələdi; *Yaman* oğul, *yaman* arvad, *yaman* at (2, s. 42).

2. Bəzən "çox yaxşı", "əla" mənəsində işlənir. Dedim axund, seyid, dərviş *yamandı*, Mənim kimi axmaqlar da inandı (2, s. 109). Hər *yaman* yer ki, olur-yaxşılardan mənzilidir, Ləl daş içrə, xəzinə dəxi viranə düşər (1, s. 151).

Beləliklə, aydın olur ki, leksik yolla əmələ gələn eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər içərisində öz milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan feillər üstünlük təşkil edir. Həmin feillər dilimizin lüğət tərkibinin eyni səs kompleksinə malik əks mənalı sözlər hesabına zənginləşməsində xüsusi rol oynayır.

Dialekt və şivələr hesabına yaranan eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər

Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma üsullarından biri də dialekt və şivələr hesabına söz artımıdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivələrin xüsusi rolu vardır (1, s. 435).

Dilimizin lüğət tərkibini dialekt və şivələr hesabına zənginləşdirən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər aşağıdakılardır:

Aba. Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan eyni səs tərkibli **aba** sözünün dialektoloji lüğətdə qeyd edilən: *ata və ana* əks mənalarına və onların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Ata (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan). Bizdə hindi *aba* çox işdəmiyədü, ata diyəduğ (Quba) (3, s. 11). *Abam* taxıl biçiydi (Zəngilan) (3, s. 11).

2. Ana (Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir). *Abam* həmməşə bizi çox isdiyif (Şəmkir) (3, s. 11).

Adamcıl. Eyni fonetik tərkibli **adamcıl** sözünün sözdaxili antonimlik yaradan: *insan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən* (Şəmkir) və bu mənaya zidd *arif, qabil, adam tanıyan* əks mənaları və bu mənalara dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. İnsan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən (Şəmkir). Köpəyoğlu İrəməzənoğlu *çox adamcıl* adam oluf, nə qədər adam öldürüf (Şəmkir) (3, s. 12).

2. Arif, qabil adam tanıyan. O kişi *çox adamcıldı*, ağzını açan kimi bilir, nə danışajxasan (3, s. 12).

Fərş. Qrafik cəhətdən eyni olan **fərş** sözünün Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində: *döşəmə* və *tavan* əks mənaları verilir. Sözün əks mənalarına və onların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Döşəmə (Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Zərdab). *Fərş* simətdən, torpaxdan, taxdadan olur (Naxçıvan) (1, s. 170). Nəzərinə zirvəyəm mən, şüəra önümdə *fərşdir*; Məni qaldırır səmaya, bilinər məqamım ərşdir (2, s. 97).

2. Tavan (Qazax, Zərdab). Eyvanın *fərşinə* bax, valeh ol sən, Həşyəsi minalı fil sümüyündən (3, s. 283).

Xınız (Xanlar). Sözdaxili antonimlik yaradan **xınız** sözü dilimizin leksikasını: *sirsaxlayan* və *paxıl, xəbis* əks mənaları ilə zənginləşdirir və aşağıdakı nümunələrdə hər iki mənada işlənir:

1. Sirsaxlayan. *Xınız* adam nə desən hesabı içəri verər, axıra da əlinən nəilsə elər (1, s. 222).

2. Paxıl, xəbis. Həsən *çox xınız* adamdı (Kəlbəcər) (2, s. 222).

Mərəkə (Dəvəçi). Qrafik cəhətdən eyni olan **mərəkə** sözünün: *yığıncaq, məclis* və *dava-dalaş, qalmağal* əks mənalarına və onlara müvafiq nümunələrə nəzər yetirək:

1. Yığıncaq, məclis (Bakı, Bərdə, Borçalı, Cəlilabad, Qazax, Laçın). Getdix gördük orda adam yığılıf, mərəkədi, kap ele:llər (Borçalı) (1, s. 352). Gəldim yenə İrana, təzə *mərəkə* açdım, İş tutmadı, çarəm kəsilib sonra uzaşdım (2, s. 137). Necə yaman olurmuş, Yar olmayan *mərəkə* (3, s. 155).

2. Dava-dalaş, qalmağal (Bakı, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Tərtər, Tovuz). Qoy *mərəkəyi* yola salax (Qazax) (2, s. 352). Uğada adam yığışib ki, mərəkədi (3, s. 352). Çünki axşama az qalırdı, gərək gedib malları suvara idi, yubansa

Xudayar bəy *mərəkə* qalxızar (2, s. 122).

Qolay. Lügət tərkibini dialekt sözlər hesabına zənginləşdirən eyni fonetik tərkibli *qolay* sözünün: *pis* və *yaxşı* əks mənalı ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək:

1. **Pis** (Biləsuvar, Kəlbəcər, Naxçıvan, Ordubad, Salyan, Yardımlı, Zaqatala, Zəngilan). Bu yeri *qolay* suvarmışan (Naxçıvan) (2, s. 307). Donumu illaf *qolay* tikiflər (Kəlbəcər) (3, s. 307).

2. **Yaxşı** (Başkeçid, Qax, Qazax, Zəngibasar, Şərur, Zəngilan). Ma: licə bir az *qolay* eliyir (Şərur) (1, s. 307). Qoluma qolaydı (2, s. 307).

Sıpxımax. Eyni səs tərkibli *sıpxımax* sözü *kökəlmək* və *arıqlamaq* kimi əks mənalara malikdir. Aşağıda sözün hər iki mənasına dair nümunə verilir:

1. **Kökəlmək** (Qafan). Bu nə yaman *sıpxıxı*? (Qafan) (2, s. 433).

2. **Arıqlamaq** (Zərdab). Sən laf *sıpxıfsan* (2, s. 433).

Vaz (Şəki, Culfa). Forma, yazılış və tələffüz baxımından eyni olan *vaz* sözünün dialektoloji lüğətdə qeyd edilən: *keyfiyyətsiz*, *sapdan toxunmuş kobud ipək*, və *keyfiyyətli ipək* əks mənalı ilə bağlı nümunə verilmir.

Zor. Eyni fonetik tərkibə malik *zor* sözü iki əks mənə bildirir: *ağır*, *çətin* və *yaxşı*. Bu sözün əks mənalılarına aid nümunələr aşağıdakılardır:

1. **Ağır, çətin.** Bu çox *zor* işdi, öhdəsindən gəlməyəcəxsən (2, s. 565).

2. **Yaxşı.** Köçüf gəlməkdə laf *zor* iş görüfəsən (3, s. 565).

Nəticə. Beləliklə, dialekt və şivələrimizdə eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlərin varlığı və dilimizin lügət tərkibinin inkişafında bu sözlərin xüsusi rola malik olması dilçilikdə enantiosemiya hadisəsinə təsadüfi yanaşılmanın yanlış olduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (I cild). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.

2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.

3. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.

4. Бессонова Л.Е. О некоторых условиях возникновения энантиосемии // Проблемы лексической и категориальной семантики. – Симферополь: СГУ, 1980. – Вып. 1. – с. 18–23.

5. Кравцова В.Ю. Энантиосемия лексических и фразеологических единиц: язык и речь: диссер. ... канд. филол. наук: 10.02.19; Ростовский гос. пед. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2006. – 167 с.

6. Махмутова Л.Р. Основные типы энантиосемии в современном русском языке: автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.01. – Казань, 2009. – 24 с.

Açar sözlər: enantisemiya, leksik, antonim, dilçilik, əksmənalılıq, lügət tərkibi

Ключевые слова: энантисемия, лексика, антоним, языкознание, антонимия, словарный состав.

Key words: enantisemy, lexicon, antonym, linguistics, antonymy, vocabulary composition

Феномен энантисемии и антонимии в азербайджанском языке

Резюме

Энантиосемия, явление сосуществования противоположных значений в одном слове, присутствует во многих языках, и ее распространенность связана с некоторыми психологическими особенностями, общими для носителей любого языка, что отражает это явление и. Энантиосемия не только межъязыковая, но и межуровневая: она встречается в разных единицах языка, имеет примерно одинаковые виды, одинаковые особенности контекстуальной реализации в речи. Феномен адептивной энантиосемии, не упоминаемый в словарях, вообще наблюдается повсеместно и активно используется в соответствии с коммуникативными интенциями говорящего. Это заставляет задаться вопросом о происхождении и продуктивности интегральных энантонимов в языке.

The phenomenon of enantisemia and antonymy in the Azerbaijani language

Summary

Enantiosemy, the phenomenon of the coexistence of opposite meanings in one word, is present in many languages, and its prevalence is associated with some psychological characteristics common to native speakers of any language, which reflects this phenomenon and. Enantiosemy is not only cross-linguistic, but also cross-level: it is found in different units of the language, has approximately the same types, the same features of contextual implementation in speech. The phenomenon of adherent enantiosemy, which is not mentioned in dictionaries, is generally observed everywhere and is actively used according to the communicative intentions of the speaker. This leads one to wonder about the origin and productivity of integral enantonyms in language.

Rəyçi: dos. T.Əliyev